

ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ ԱՆՏԻՈՔԻ ԴԻՍԱՑ

(ԷՋ ՄԸ ՀԱՅ - ԽԱՉԱԿՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱՌԵՐՈՒԹՅԱՆ ՉԱՏՄՈՒԹՅՆԷՆ)

ԵՐՈՒԱՆԻ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Անտիոք, Հիւսիսային Սուրիոյ ծովեզերքէն 12 մղոն դէպի արեւելք՝ Որոնդեսի վրայ կառուցուած այս քաղաքը, իր ծննդեան առաջին իսկ օրէն կը դառնայ Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն հարուստ ու բարգաւաճ քաղաքներէն մէկը, որ իր վրայ կը հրաւիրէ յաջորդ դարերու ընթացքին բարձրացող բոլոր կայսերական ուժերու ուշադրութիւնը: Սելեւկեան, հայկական, հռոմէական եւ բիւզանդական կայսրութեանց որպէս գլխաւոր ոստաններէն մէկը ծառայելէ յետոյ, 635 թ.ին, Անտիոք կ'իյնայ արաբական տիրապետութեան տակ: 968 թ.ին Բիւզանդիոնի Փոկաս կայսրը կը դրաւէ զայն. բայց քաղաքը բիւզանդական իշխանութեան տակ հաղիւ դար մը մնալէ յետոյ, 1085 թ.ին կը գրաւուի սելճուքներու կողմէ:

Անտիոք՝ քրիստոնեայ աշխարհին համար ալ ունէր իր յատուկ նշանակութիւնը: Հոն է որ Քրիստոսի հետեւորդները առաջին անգամ ըլլալով ստացած էին «Քրիստոնեայ» անունը (1) եւ Սբ. Պետրոս հիմնած էր եպիսկոպոսական առաջին աթոռը:

1085 թ.ին, Ռուսի սուլթանը՝ Սուլէյման պըն Գուլթըմիշ (1077-1086) գրաւած էր Անտիոքը ու զայն առած սելճուքեան տիրապետութեան տակ: Սուլէյմանի մահով՝ քաղաքը կ'իյնայ Մելիք Շահի (1072-1092) իշխանութեան տակ: Մելիք Շահ, 1090ի շուրջ, Անտիոքի կառավարիչ կը նշանակէ Եադի Սիւան անուն թուրք մը, որ Մելիք Շահի մահէն ետք, անուանապէս իրեն գերադաս կը ճանչնայ Հալէպի էմիրը՝ Մելիք Շահի թուրք եղբոր որդին՝ Ռեաուանը:

1) Գործք Առաքելաց, Գլ. ԺԱ:26:

Սակայն Եաղի գործնականորէն կը պահէ իր անկախութիւնը: Ան Ռըտուանի դէմ կը սրէ թշնամութիւնը Տամասկոսի եւ Մուսուլի էմիրներուն՝ Տուգազի եւ Քերպողայի: Մինչեւ իսկ 1096 թ.ին, Եաղի՝ պատերազմի մէջ կը դաւէ Ռըտուանի, ու կ'անցնի անոր եղբոր՝ Տամասկոսի էմիր Տուգազի կողմը: Այս վերջինը սակայն չի յաջողիր գրաւել Հալէպը, ու Ռըտուան երբեք չի ներեր Եաղիի (2):

1097 թ.ի Հոկտեմբերի 18ին, երբ խաչակիրները բանակ կը դարնեն Անտիոքի առջեւ (3), Եաղի տէրն էր քաղաքին: Ան արդէն աւելցուցած էր պահակազօրքին թիւը, ու զօրացուցած քաղաքին պաշտպանութիւնը: Նաեւ ան ամբարած էր բաւական պաշար եւ շինանիւթ: Եաղի՝ ապահովելու համար իր հաւատակիցներուն անջակցութիւնը, իր զաւակին՝ Շամս էլ Տաուլայի միջոցով կը դիմէ Տուգազին, որուն կը խոստանան միանալ նաեւ իր աթաբեկը՝ Տողտազին, ու Հոմսի էմիրը՝ ձանահ էլ Տաուլան: Եաղի ուրիշ պատուիրակութիւն մըն ալ կը ղրկէ Մուսուլ, Քերպողայի մօտ, որ զնահատելով խաչակիրներու սպառնալիքին տարողութիւնը, անմիջապէս կը ձեռնարկէ զինուորական պատրաստութեան: Քերպողայի՝ զինուորական օգնութիւն կը խոստանան նաեւ Պաղտատի եւ Պարսկաստանի էմիրները:

Եաղի Սիան, որ մինչ այդ հանդուրժողութիւն ցոյց տուած էր Անտիոքի քրիստոնէայ բնակիչներուն – ասորիներ, յոյներ, հայեր – հանդէպ, եւ որոնք նաեւ քաղաքի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէին, կը սկսի հալածել զանոնք ու անարգել քրիստոնէական սրբավայրերն ու սրբութիւնները:

Անտիոքի մօտ, խաչակիրներ իրենց առաջին յաղթանակը կը տանին Երկաթէ կամուրջին պահակազօրքին դէմ, ու աւար կը վերցընեն արջառներու հսկայ հօտ մը, որ Անտիոք կը տարուէր Եաղիի բանակներուն համար:

Սաչակիրներ իրենց զօրքերը կը կեդրոնացնեն քաղաքի հիւսիս արեւելեան պարիսպներուն դէմ, ու կը դիւրջորոշուին ռազմազիտական կարեւորութիւն ունեցող կէտերու վրայ: Երբ Ռէյմոնտ Մէն Ժիլ կը թելադրէ անմիջապէս յարձակիլ քաղաքին վրայ, Պոհեմոնտ եւ ընկերները աւելի խոհեմ կը նկատեն սպասելը: Քաղաքին պարիսպները սարսափեցուցած էին զիրենք ու խաչակիր բանակները փաստօրէն սպառած էին երկարատեւ ճամբորդութենէ ու յաջորդական բախումներէ: Տակաւին՝ անոնք կը յուսային որ Ա-

2) Steven Runciman, *A History of the Crusades*, Vol. I, London 1965, p.213.

3) William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I.

Translated and Annotated by Emily A. Sboeck and A. C. Krey. New York 1943, p. 206.

լեքսիոս կայսրը օգնական բանակներով կը հասնի շուտով, իր հետ բերելով պարիսպներ քանդող մեքենաներ (4) :

Պոհեմոնտ՝ Անտիոքի դիմաց կը սկսի սնուցանել իր փառամոլութիւնները: Այս հարուստ քաղաքը կընար եւ իր իշխանութեան կեդրոնը ըլլալ: Եւ այդ իրաւունքը ձեռք ձգելու համար անհրաժեշտ էր նախ հեղինակութիւն ձեռք բերել, ապա՝ սեփական միջոցներով կազմակերպել քաղաքին դրաւումը: Իր բանակները անբաւարար էին նման բան մը յաջողցնելու համար: Կը մնար դաւադրութիւնը: Քաղաքի քրիստոնեայ բնակչութիւնը, որուն կ'արտօնուէր դուրս դալ պարիսպներէն, կարեւոր տեղեկութիւններ կը փոխանցէր խաչակիրներուն, Անտիոքի պաշտպանութեան եւ զինուորական դիրքերու մասին: Թէեւ հաւանական կը թուի նաեւ որ նոյն քրիստոնեաները ի նպաստ Եաղիի՝ կը լրտեսէին խաչակիրները: «Մանաւանդ ասորիները, որոնք կը կասկածէին թէ յոյներու կամ Ֆրանքներու իշխանութիւնը նախընտրելի պիտի ըլլար թուրքերու իշխանութենէն» (5) :

Եաղի կը սպասէր իրեն հասնելիք օգնական ուժերուն, այդ իսկ պատճառով չէր փորձեր յարձակումի անցնիլ քաղաքը պաշարողներուն դէմ, մինչ խաչակիրներու համբերութիւնը կը սպառէր: Հիմա ձմեռը հասած էր արդէն, ու կացութիւնը սկսած էր վատթարանալ: Նոյեմբերի կէսերուն, ճենովական 13 նաւեր կ'երեւան Սբ. Սիմէոն նաւահանդիստին դիմաց ու կը պարենաւորեն խաչակիրները: Սակայն շատ կարճ կը տեւէ ուրախութիւնը:

Երբ պաշարումը կը բոլորէ իր երրորդ ամիսը, պաշարը կը սկսի պակսիլ, ու բանակը կ'ապրի սովի սարսափը: Մինչ այդ՝ խաչակիրներ անխոհեմաբար կը սպառեն իրենց պաշարը: Ոչ միայն ուտեստեղէնի, այլ մինչեւ իսկ անասուններուն հանդէպ անհոգ կը վերաբերին: Ու այնպէս կը պատահի, որ «երբ սովի տազնապը կ'աւելնայ, բանակը այնպիսի զրկանքի կ'ենթարկուի, որ փաստօրէն ամբողջ արշաւադորքը կ'իյնայ անհետացման վտանգին մէջ»: Ու առաջըր առնելու համար նման աղէտի մը, ընդհանուր զօրաժողով կը կանչուի ու կ'որոշուի որ այլեւս ձեռք բերուած աւարը պիտի բաժնուի հաւասարապէս: Այդ նպատակով 300-400 հոգի նոց խումբեր կը կազմուին, ու կը ղրկուին բանակատեղիի սահմաններէն դուրս, աւար ձեռք ձգելու համար (6) :

4) Steven Runciman, Vol. I. p. 217.

5) Նոյնը, էջ 218:

6) William of Tyre, p. 213-214.

Սակայն ձեռք առնուած միջոցառումները չեն բարելաւեր կացութիւնը: Ուտեստեղէնի դիւները կը սղին անհամեմատօրէն: Ութ շիփնով կարելի կ'ըլլայ ձիու մը մէկ գիշերուան ուտելիքը ապահովել: «Բանակը իր հետ աւելի քան 70·000 ձիեր բերած էր, բայց հիմա այդ բոլորէն հազիւ 2000 մնացած էին բանակատեղիին մէջ: Մնացեալները կոտորուած էին ցուրտէն եւ անօթութենէն» (7):

Ցուրտը, անձրեւն ու խոնաւութիւնը կը փճացնեն նաեւ վըրանները. ու անոնք, որոնք հաց ունէին, կը կոտորուին ցուրտէն:

«Այս պայմաններուն որպէս արդիւնք, համաճարակ մը կ'ըլլանայ բանակատեղիին մէջ. այնքան ծանր կ'ըլլայ աղէտը, որ հազիւ տեղ կը գտնուի մեռելները թաղելու: Ոչ իսկ թաղման արարողութիւններ կը կատարուին: Անոնք որոնք առողջ էին, կը փախչին, սոսիս չեթալու համար համաճարակին: Անոնք կը փախչին Եգիպտոս, Կիլիկիա, կամ որեւէ տեղ, որ քրիստոնեաներու իշխանութեան տակ էր» (8):

Պահմանաւ եւ Ռոպէրթ Ֆլանտըրզ, բանակատեղին ձգելով Ռէյմոնտի եւ պապի ներկայացուցիչ՝ Ատհիմըր Լաւաի, կ'իջնեն հարաւ, պաշար ապահովելու մտահոգութեամբ: Սակայն Շայգարի մէջ անոնք անակնկալօրէն կը հանդիպին Տուլազի բանակներուն: Տուլազի՝ իր աթաբեկին՝ Շամս էլ Տաուլայի եւ Հոմսի էմիրին հետ միատեղ կը քալէր Անտիոքի վրայ, Եազիի օգնութեան փութալու: Խաչակիրներ ծանր կորուստներով միայն կը յաջողին դարձնել Տուլազի բանակները, ու իրենք կը վերադառնան Անտիոք, առանց մեծ աւարի:

Մինչ այդ, Եազի իմանալով Պահմանաւի հեռանալը, յանկարծակի յարձակում մը կը կազմակերպէ քաղաքէն դուրս, ու միայն Ռէյմոնտի արթնութեան շնորհիւ է որ խաչակիրներ կը փրկուին ստոյգ կոտորածէ: Եազի, առանց մեծ յաջողութեան, ու երկուստեք ծանր վնասներու ենթարկուելէ յետոյ, կը քաշուի պարիսպէն ներս:

Խաչակիր բանակներուն եւ անոնց հետ եղող զանգուածներուն կացութիւնը կը մնայ անփոփոխ: Օգնութեան խնդրանքով անոնք կը դիմեն ամէն կողմ: Կիլիկեան իշխաններ ու Սեւ լեռի վրայ զբոնուող վանականներ, անմիջական օգնութիւն կը փութացնեն խաչակիրներուն:

«Իսկ ի բազմութենէ զօրացն վտանգ հասանէր զօրացն ի հացէ եւ նեղէին ի կերակրոց, եւ յայնժամ իշխանքն, որ կային բնակ-

7) ՆոյՅք, էջ 214:

8) ՆոյՅք, էջ 215:

եալ ի Տօրոս լեռոն, Կոստանդին սրդին Ռուբինայ, եւ երկրորդ իշխանն Բաղունի, եւ երրորդ իշխանն Օշին, սոքա զամենայն կարիս կերակրոյ առաքէին առ զօրապետն Փռանդաց. նոյնպէս եւ վանորայքն Սեւ լերինն կերակրօք օղնէին նոցա, եւ ամենայն ազգք հաւատացելոցն բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա» (9):

Սաչակիրներու կարելի օղնութիւն կը փութացնէ նաեւ Երուսաղէմի Սիմէոն պատրիարքը, որ այդ ժամանակ որպէս աքսորական կը դռնուէր Կիպրոս:

Սակայն զրկուած օղնութիւնները չեն յաջողիր բարեկաւել կացութիւնը. «եւ յայժամ առ ի չգոյէ կերակրոյ՝ մահ եւ ցաւ անկաւ ի բանակն Փռանդաց, որ ի հինգ մասէն մի մասն պակասեալ լինէր եւ այլն ամենայն կային մեծաւ պանդխտութեամբ» (10):

Կացութիւնը կը ծանրանայ այնքան, որ ԿԵՍԹԱՅԻ անանուն հեղինակին վկայութեամբ, մինչեւ իսկ խաչակրութեան մեծ քարոզիչ՝ Պետրոս Մենակեացը, որ Կ. Պոլսէն միացած էր բանակին, եւ Ուիլլիւմ Ատաղձագործը, որ իր անունը ստացած էր պատերազմի մէջ կացինը գործածելու շնորհէն, կը փորձեն փախչիլ բանակատեղիէն, չզիմանալով ստեղծուած կեանքի պայմաններուն: Սակայն Թանգրատ կը գտնէ զանոնք ու կը բերէ Պոհեմոնտի վրանը: Ուիլլիւմ կ'երդնու պաշտօնապէս որ նման փորձ մը պիտի չկատարէ երկրորդ անգամ. սակայն ան կը դրժէ իր երդումը ու կը փախչի բանակէն (11):

Սաչակիրներու բանակը մատակարարելու դործով կը դրային նաեւ Անտիօքի շրջաններուն մէջ բնակող տեղացի քրիստոնեաները՝ հայերն ու ասորիները: «Երբ հայերն ու ասորիները տեսան որ մեր մարդիկը ամբողջութեամբ ձեռնունայն կը վերադառնային, անոնք խորհրդակցեցան իրարու հետ ու միասին դացին իրենց նախապէս ծանօթ լեռներու եւ վայրերու մէջէն, ճարպիկ հետադոտութիւն կատարելով եւ հացահատիկ եւ սննդեղէն զնելով: Անոնք ասիկա (իրենց գնածները Ե.Չ.Ք.) բերին բանակատեղի, ուր անօթութիւնը անչափելիօրէն մեծ էր, եւ աւանակ մը բեռը ծախեցին ութ բերրի, որ հաւասար է տիմարիի մը հարիւր քսան տալիտիմ: Իրապէս մեր մարդոցմէ շատեր մեռան, քանի որ անոնք միջոցը չունէին այսքան սուղ գիներով բան մը զնելու:» (Կեսթա) (12)

9) Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ 1898, էջ 259:

10) Նոյնը:

11) *The First Crusade*, Ed. by August C. Krey, London 1921, p. 136-137.

12) Նոյնը, էջ 136:

Ռունսիման՝ մեկնելով Կեսթայի եւ այլոց վկայութիւններէն, կը գրէ որ «տեղացի քրիստոնեաներ, հայեր եւ ասորիներ, հաւաքեցին ուտելի ամէն բան, զոր կարելի էր գտնել, ու բերին բանակատեղի: Բայց իրենց շարժառիթը բարեգործութիւնը չէր, այլ՝ չահը» (13): Ռունսիման ապա կը շարունակէ ըսելով որ պահանջուած գիները միայն ամենէն հարուստ զինուորները կրնային վրձարել (14):

Ռունսիմանի՝ հայերը որպէս չարաչահեր ամբաստանելու փորձը անկասկած կը թելադրուի ժամանակագիրներու ներկայացումը պատկերէն, ըստ որու, հայեր անհամեմատ կերպով սուղ պահանջած են իրենց հայթայթած ուտեստեղէնին համար:

Ըսենք անմիջապէս որ Ռունսիման արդար չէ իր վճռին մէջ: Ժամանակաշրջանի ու պայմաններու աւելի խոր ուսումնասիրութիւն մը մեզ կրնայ հասցնել այլ եզրակացութեան:

Նախ պէտք չէ մոռնալ որ խաչակիր զինեալ բանակները, ու անոնց ընկերակցող բազմութիւնը միատեղ կը հաշուէին անհամար թիւ մը: Տակաւին կարելի չէ եղած վերջնականօրէն ճշդել թէ իրապէս քանի մարդ կը հաշուէր առաջին խաչակրութիւնը: Սակայն մէկ քանի պատկերներ, ընդունելով հանդերձ անոնց չափազանցութիւնը, կը մնան բաւական պատկառելի (15):

Կ. Պոլիս հաւաքուող խաչակիր բանակներուն եւ բազմութեան անդրադառնալով, Բիւզանդիոնի՝ օրուան կայսեր՝ Ալեքսիոս Կոմնենոսի դուստրը, Աննա Կոմնենա, կը գրէ. «մէկը կարող էր դանոնք նմանցնել երկինքի աստղերուն կամ ծովեղերքի աւազիին...» (16):

Պօսելով խաչակիր նոյն զանգուածներուն մասին, որոնք Կ. Պոլսէն դուրս դալով հաւաքուած էին Նիկիոյ առջեւ, Ուիլիւմ Տիւրօսցի կ'ըսէ որ երբ համրանքը կատարուեցաւ, «երեւան եկաւ որ երկու սեռերէն 600·000 հետեւորդ մարդ եւ 100·000 զրահանդերձեալ ասպետներ կային» (17):

13) Steven Runciman, Vol. I, p. 221.

14) Նոյնը, էջ 222:

15) Առաջին խաչակրութեան մասնակցողներուն թիւը մշտնջենականօրէն փոփոխուող համար տես՝ Steven Runciman հետաքննարկ. էջ 336-341 եւ August C. Krey, *The First Crusade*, մերածութիւն, էջ 16-17:

16) Anna Comnena, *The Alexiad*, tr. by Elisabeth A. S. Dames, New York 1967, p. 263.

17) William of Tyre, p. 151.

Ուռհայեցի ալ կը վկայէ որ անոնք «գրոհեալ անթիւ եւ ահազին բազմութեամբ եւ անհամար դասապետութեամբ, որպէս դմարախ՝ որ ոչ թուի, եւ կամ որպէս զաւազ ծովու՝ որ ոչ քննի մտաց, եւ ահաւոր մեծութեամբ եւ բարձրազահ իշխանութեամբ ելեալ դային...» (18):

Ճիշդ է որ Նիկիայէն – Անտիոք ճանապարհի վրայ խաչակիրներ հանդիպած էին բազմաթիւ դժուարութեանց, մէկ քանի անգամներ ճակատած էին սելճուքներու դէմ, ու անոնցմէ ոմանք անջատուած էին գլխաւոր բանակէն, իրենց ճամբան շարունակելու համար այլ ուղղութեամբ: Սակայն հակառակ վերոյիշեալ ճշմարտութեանց, Անտիոք հասած բանակը ու անոր ընկերակցող ուխտաւորներու բազմութիւնը հսկայ թիւ մը կը հաշուէր, զոր կերակրելը՝ որեւէ պարագայի մէջ, դժուար պիտի ըլլար: Երջանին վրայ այսքան մեծ բազմութեան մը յանկարծակի դումարումը բաւական նեղ կացութեան պիտի մատնէր զայն, ու խաղաղութեան մէջ իսկ պիտի խախտէր պահանջքի ու մատակարարման հաւասարակշռութիւնը:

Պէտք է մոռնալ նաեւ եղանակը: Խաչակիրներ Անտիոք կը հասնէին Հոկտ.ի 18ին, այսինքն՝ աշնան կիսուն, ու մէկ քանի ամիսներ անխնայ սպառելէ յետոյ պաշարի միջոցները, ճմբան կիսուն կը մնան սովի սպառնալիքին տակ: Վերոյիշեալ անսիրութեան եւ մսխումին մասին Ուրիւմ Տիւրոսցի կը գրէ. «Սկիզբները՝ մեծ առատութիւն կար ամէն բանի զոր անհրաժեշտ էր մարդու գործածութեան, ինչպէս եւ առատ կեր կար ձիերու. ուրեմն, ինչպէս սովորութիւնն է անխոհեմ մարդոց, մարդիկ եզրակացուցին թէ առատութեան նոյն գոյափիճակը պիտի շարունակուի, առանց որ իրենց կողմէ ճիշդ մը ըլլայ: Ուրեմն անոնք չարաչար գործածեցին իրենց առանձնաշնորհումները, ու կարճ ժամանակի մէջ անխնայ սպառեցին ուտելիքը, որ պիտի բաւարարէր բազմաթիւ օրերու համար, եթէ երբեք ան բաժնուէր պատշաճ չափաւորութեամբ: Բանակատեղիին մէջ սահման չկար շոյալութեան, ոչ ալ լմաստուն մարդուն բարեկամը՝ խնայողութիւնը: Ամէն տեղ շոյալութիւն կար, եւ ամէն տեղ՝ պէտք եղածէն աւելի. ասիկա ոչ միայն ճշմարտութիւն էր բաներու համար որոնք անհրաժեշտ են մարդոց սնունդին համար, բայց մինչեւ իսկ ձիերու եւ զբաստներու կերին համար: Չափաւորութեան ամբողջ գաղափարը կը պակսէր: Որպէս արդիւնք պատահեցաւ որ երբ սովի ուժգնութիւնը աւել-

ցաւ, բանակը այնպիսի զրկանքի հասաւ, որ փաստօրէն ամբողջ արշաւադօրքը կորուստի վտանդին մէջ էր» (19) :

Առատութեան եւ մսխումի մասին կը վկայէ նաեւ ժամանակակից ու ականատես Ռէյֆոնտ Ալիլիեցի, ըստ որու «անոնք որոնք բանակատեղիին մէջ մնացին, կերակուրի այնքան առատութիւն ունէին, որ անոնք արջառներու ուսէն ու զիստէն բացի չմտահոգուեցան ուրիշ բան ուտելու, ու միայն մէկ քանիներ կը յօժարին ուտել կուրծքը. բայց հացահատիկի ու դինիի մասին ոչինչ հարկ է ըսել, բացի անկէ որ անոնք եւս շատ թեթեւութեամբ նկատի կ'առնուէին» (20) :

«Շատ թեթեւութեամբ նկատի կ'առնուէին» զինին ու հացահատիկը անոր համար որ երբ խաչակիրներ կը հասնին Անտիօքի դիմաց, Կեսթայի ականատես Հեղինակին համաձայն, անոնք հոն «կը դտնեն ամէն առատութիւն — որթատունկեր՝ ամէն կողմ լեցուն, փոսեր՝ լեցուն հացահատիկով, ու ծառեր, դետին ծռած, պտուղներու առատութենէն, ու զեռ մարմնի անհրաժեշտ շատ ուրիշ բաներ» (21) :

Մեկնելով տրուած վկայութիւններէն, ու նկատի առած տարուան եղանակը, ու յիշելով միշտ որ շրջանը արդէն երեք ամիսներ կերակրած էր այդ հսկայ յաւելեալ զանգուածը, տրամաբանական էր որ ամէն ինչ ըլլար հաղուադիւտ եւ սուղ :

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ կարեւոր այլ պարադայ մը եւս : Սաչակիրներ կը գտնուէին թշնամի հողամասին վրայ, ու ջրբխատոնեայ շրջապատին մէջ սպառելէ յետոյ ամէն ինչ, անոնք չէին համարձակեր դուրս գալ իրենց բանակատեղիէն : «Մենք չէինք համարձակեր դուրս երթալ. բացարձակօրէն ոչինչ կրնայինք դտնել սւտելիք՝ քրիստոնեայ հողերու մէջ, եւ ոչ ոք համարձակեցաւ մտնել արարներու երկրէն ներս, առանց մեծ բանակի» (Կեսթա) (22) : Սա կը նշանակէ որ եթէ հայեր որեւէ ձեւով կը փորձէին ուտեստեղէն բերել խաչակիրներուն, կը դիմէին արաբ եւ սելճուք տիրապետութեան տակ գտնուող շրջանները : Ասոր վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ որ հայեր՝ որպէս քրիստոնեայ ժողովուրդ, դաշնակից կը նկատուէին խաչակիրներու եւ համակրութեամբ չէ որ կը դիմաւորուէին տեղացի ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդներու կողմէ :

19) William of Tyre, p. 213-214.

20) *The First Crusade*, p. 127.

21) Նոյճը, էջ 125 :

22) Նոյճը, էջ 132-133 :

Ըստ Աթիլի վկայութեամբ, Եադի Սիան երբ կ'իմանայ խաչակիրներու մօտենալը, կասկածելով քաղաքի քրիստոնեաներէն, օր մը մահամտականները կը դրկէ քաղաքէն դուրս՝ խրամներ փորելու համար. եւ երկրորդ օրը՝ քրիստոնեաները, որ շարունակէն առաջիններուն գործը: «Երբ երեկոյեան անոնք (քրիստոնեաները Ե. Հ. Ք.) կը պատրաստուէին տուն վերադառնալ, ան մերժեց անոնց մուտքը. «Անտիոքը ձերն է, ըսաւ ան, բայց զայն պէտք է ձգէք ինծի մինչեւ որ տեսնեմ թէ ինչ կը պատահի իմ եւ Քրանդներուն միջեւ» (23):

Տակաւին՝ Եադի Սիան, նախատեսելով Անտիոքի պաշարումը, դիմած էր անհրաժեշտ միջոցառումներու, պարենաւորելու համար քաղաքը: «Ան ուսեստեղէնի պաշար հաւաքեց եւ զինամթերք ձեռք բերաւ»: Անտիոքի բնակիչները, մտահոգ իրենց քաղաքին ապահովութեամբ եւ բարեկեցութեամբ, կը ջանան զայն պարենաւորել կարելի ամէն պահանջքով: «Ոտքի տակ առնելով ամբողջ շրջանը, անոնք յափշտակեցին շրջակայ երկիրը եւ իրենց հետ վերցուցին հացահատիկ, գինի, ձէթ եւ կեանքի բոլոր անհրաժեշտութիւնները: Անոնք քշեցին հօտ ու նախիր, եւ լեցուցին քաղաքը բոլոր անհրաժեշտ յարմարութիւններով: Այսպէս, մեծ հեռատեսութեամբ եւ մեծ ձիգով անոնք իրենց գիրքը գօրացուցին յառաջացող բանակին տաղտուկին դիմաց» (24):

Ժամանակակից տամսկոսցի արար պատմադիր՝ Ըստ ԸԼ Գալանիսիի վկայութեամբ, խաչակիրներու մօտեցումով, Անտիոքի մէջ իւզը, սղը եւ այլ անհրաժեշտութիւններ կը սղին, սակայն այդ բոլորէն այնքան շատ քաղաք կը բերուին անուղղակի միջոցներով, «որ անոնք կ'աժանանան կրկին» (25):

Պարզ էր ուրեմն, որ Անտիոք, որուն համար անծանօթ չէր շրջակայքը, իր պարխապներէն ներս հաւաքած էր տեղափոխելի շատ սննդամթերք, ու խաչակիրներու ժամոնումէն ետք իսկ տակաւին կը շարունակէր անուղղակի միջոցներով պարենաւորուել:

Վերոյիշեալ ճշմարտութիւնը երբեք չի հակասեր այն նախորդը, ըստ որու, երբ խաչակիրներ կը հասնին Ախտիոք, առաջ սննդամթերք կը գտնեն քաղաքի շրջապատին մէջ: Այլ միայն կը բացատրէ թէ որքան հարուստ էր շրջանը. եւ եթէ խաչակիրներ՝

23) *Arab Historians of the Crusades*, Ed. by Francesco Gabrieli, Tr. by E. J. Costello, London 1969, p. 5.

24) William of Tyre, p. 205.

25) *The Damascus Chronicle of the Crusades (Chronicle of Ibn al-Qalanisi)*, Tr. by H. A. R. Gibb, London 1932, p. 43.

«իմաստուն մարդուն բարեկամը՝ խնայողութիւնը» ի դործ ղնէին, հաւանաբար նուազ տառապէին ուտելիքի պակասէն:

Սակայն վերոյիշեալ բոլոր իրողութիւններէն անկախ, եթէ աննդամթերքը չափազանց սուղ կը թուէր խաչակիրներուն, այդ ունէր բոլորովին այլ պատճառ մը, զոր անհրաժեշտ է հոս ներկայացնել:

Սաչակիրներ իրենց մօտ բաւարար դրամ չունէին: Ու եթէ չունէին, պատճառը իրենց անփութութիւնը եղած էր:

Եւրոպայի մէջ խաչակրութեան համար եղած քարոզչութենէն խանդավառ, երբ ամէն ոք կը փորձէր ժամ առաջ պատրաստուիլ՝ կարենալ մասնակցելու համար դէպի Երուսաղէմ կազմակերպուող արշաւանքին, ամէն մարդ էր ունեցած ինչքերը ծախած էր անհաւատալիօրէն աժան գիներով:

Ժամանակակից ակննատեսի մը՝ Կիպերթ Նոթենացիի վկայութեամբ՝ «աղքատները այնպէս բռնկած էին այրող խանդով, որ ոչ ոք կեցաւ մտածելու իր նեղ միջոցներուն մասին, եւ ոչ ալ մըտածելու թէ արդեօք իմաստուն էր իրեն համար ձգել իր տունը, այդին ու դաշտերը. եւ իւրաքանչիւրը սկսաւ ծախել իր լաւագոյն իրերը աւելի աժան գինով քան՝ եթէ ամենէն վայրագ դերութեան մը միջոցին ինքզինք դտած ըլլար բանտի մը մէջ, եւ դատապարտուէր փրկագին մը վճարել իր անձին կարելի փութով ազատաւրութեանը համար» (26):

Եւ այս գիներու անկումը այնպիսի պահու մը, երբ «ընդհանուր սով մը կը տիրէր, ու հարուստներ իրենք կը տառապէին հացահատիկի պակասէն, եւ անոնցմէ ոմանք ոչինչ ունէին, կամ դրեթէ ոչինչ, անով՝ իրենց պէտք եղած բաները ղնելու համար» (27):

Ու որպէսզի կարելի ըլլայ դադափար մը կազմել գիններուն մասին, ըսենք որ այս մարդիկը նուազագոյն գիներով կը ծախէին այն ամէնը, ինչ որ այլ պարագաներու մէջ շատ յարգելի էր իրենց համար: «Ու քանի որ մեծաւ մասամբ ամէն ոք աճապարանքի մէջ էր իր գործերը դասաւորելու համար, եօթը ոչխարը ծախուեցաւ հինգ տինարիի — զարմանալի բան լսելու համար —, եւ որ կրնայ որպէս օրինակ ծառայել բոլոր արժէքներու՝ յանկարծակի եւ անա-

26) *The Crusades*, by Régine Pernoud, Tr. by Enid McLeod, London 1962, p. 27-28.

27) Նոյնը, էջ 28:

կընկալ անկման» (28) : Ու պէտք է յիշել այստեղ որ 12րդ եւ 13րդ դարերուն մէջ ոչխարի մը միջին արժէքը 6-12 տինարիի էր (29) :

Վերոյիշեալ վկայութիւնը կը տրուի Պետրոս Մենակեացի առաջնորդած Գիւղացիներու Պաշակրութեան մասնակցողներուն համար . սակայն դժուար չէ հետեւցնել որ այդ շարժումէն մօտ վեց ամիսներ վերջ ճամբայ ելած Առաջին Պաշակրութեան բանակները նոյն ընթացքը որդեգրած ըլլային . ու այս կը պարզուի անով որ անոնք՝ իրենց ճամբու ընթացքին յաճախ կը դանդաւորին ուտեստեղէնի սղութեան համար :

Անդրադառնալով վերոյիշեալ ճամարտութեան, Օլըստ Գրի, իր խմբագրած «Առաջին Պաշակրութիւնը» հատորին ներածութեան մէջ կը գրէ . «խաչակիրներ առանց դիտնալու զո՛հը դարձան պահանջի ու մատակարարման օրէնքին . բայց այս առնչութեամբ իրենց տգիտութիւնը պատճառ եղաւ որ իրենց դժբախտութեան համար մեղադրեն հայոց եւ յոյներու հաշուառութիւնը» (30) :

Պաշակիր բանակներուն զինուորագրուող այս մարդոց՝ նիւթական հարցերուն նկատմամբ ունեցած անտարբերութիւնը կը բացատրուի նաեւ անով, որ անոնք՝ մասնակցելով խաչակրութեան, կը հաւատային թէ ետին կը ձգեն իրենց թշուառութիւնը, ու կ'երթան հոն, ուր հարստութիւնն ու առատութիւնը զիրենք կը սպասէր : Այդպէս խոստացած էր իրենց Ուրբան Բ . պապը, երբ Գլյերմոնդի մէջ, 1095 թ . Նոյեմբերի 27ին, արտասանած էր իր պատմական ճառը, ու պաշտօնապէս հրաւիրած էր իր հետեւորդները զէնք վերցնելու՝ փրկելու համար սուրբ քաղաքը անհաւատներու ձեռքէն :

Ուրբան Բ ., իր ճառին մէջ – ըստ Ռոպէրթ Վանականի թողուցած արձանագրութեան –, ի միջի այլոց, կ'ըսէր .

«... Ոչ մէկ ստացուածք թող պահէ ձեզ, ոչ ալ՝ ձեր ընտանիքներուն հողատարութիւնը . քանի այս երկիրը, ուր դուք կը բռնակիք, բոլոր կողմերէն փակուած է ծովով ու շրջապատուած է լիճնազաղաթներով, շատ նեղ է ձեր մեծ թիւով բնակչութեան համար, ոչ ալ կը յորդի հարստութեամբ . ու ան հազիւ բաւարար ուտելիք կը հայթայթէ զինք մշակողներուն համար : Ուրեմն՝ այդ է որ դուք կը սպաննէք ու կը յօշոտէք զիրար, որ դուք կը պատերազմիք եւ յաճախակի կերպով կ'անհետանաք փոխադարձ զէնքերով : Ուրեմն թող ատելութիւնը հեռանայ ձեզմէ, թող պատերազմ-

28) Նոյմը :

29) Նոյմը, ծանօթ. (*):

30) *The First Crusade*, p. 19.

ները դադարին, եւ թող բոլոր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը ներհին: Մտէք զէպի Սուրբ Գերեզմանը տանող ճամբան, դրակեցէք այդ երկիրը ու ենթարկեցէք զայն ձեզի: Այդ երկիրը, ուր, ինչպէս Աստուածաշունչը կ'ըսէ. «մեղր ու կաթ կը յորդի».....:

«Երուսաղէմը աշխարհի կեդրոնն է: Երկիրը ուրիշներէ աւելի բարեբեր է, երջանկութեանց ուրիշ դրախտի մը պէս.....» (31):

Պարզ էր ուրեմն թէ ինչու խաչակիր բանակներուն միանալու պահուն, ամէն մարդ այդքան անփութօրէն ետին կը թողուր ամէն ինչ: Ի վերջոյ մինչեւ Երուսաղէմ արշաւանքը այդքան երկար պիտի չտեւէր: Անոնք շուտով պիտի հասնէին «կաթի ու մեղրի» երկիրը. ու մանաւանդ՝ Նիկիոյ անկումէն ետք, սկսած էր աւելի արմատանալ այդ յոյսը, թէ եւ կասկածը միշտ ալ կար հոն: Ստեփան Պրուս, Առաջին Ոստիկանութեան առաջնորդներէն մէկը, Նիկիոյ անկումէն անմիջապէս յետոյ, կը դէպք իր կնոջ. «Կ'ըսեմ ձեզի, սիրելիս, որ հինգ շաբաթէն Երուսաղէմ պիտի հասնինք, բացի եթէ Անտիոք մեզի դիմադրէ» (32):

Անտիոք դիմադրեց: Եւ Անտիոքի դիմաց, օրացոյցէն ինկող իւրաքանչիւր օրուան հետ, վատթարացաւ խաչակիրներու կացութիւնը: Խորտակուեցան առաջին խանդավառութիւնները, ու խաչակիրները, «կաթի ու մեղրի» երկիրը չհասած, իրենք դիրենք դտան սովի սպառնալիքին տակ:

Այս բոլորը կը նշանակեն թէ Անտիոքի շուրջ, հայեր չէին «չարաշահեր» խաչակիրները, ինչպէս կը զրէ Ռուսոսիման, այլ ամէն ինչ կ'ընթանար իր բնական ընթացքով, սակայն խաչակիրներու համար դժուար էր զնահատել կացութիւնը իր ամբողջութեանը մէջ: Պարզապէս՝ Եւրոպայի մէջ հիւսուած երազները չէին համընկներ կեանքի իրականութեան: Ու մինչեւ իրենց Երուսաղէմ հասնելը, խաչակիրներ շատ բան սորվեցան այդ իրականութիւնէն. մանաւանդ՝ Անտիոքի դիմաց: Այդ իրականութիւններէն մէկն էր դրամը, ու անոր իրաւ արժէքը: Ու շուտով՝ այդ դրամը ձեռք ձգելու համար, անոնք սկսան միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնել: «Անոնք մինչեւ իսկ երբեմն այրեցին թշնամիներուն մեռած մարմինները, դրամ ձեռք ձգելու համար, քանի որ կը հաւատային թէ անոնք իրենց դրամները պահելու համար, կ'ընային կլլած քլլած» (33):

31) Նոյնը, էջ 31:

32) Նոյնը, էջ 109:

33) Նոյնը, էջ 19:

CRUSADERS BEFORE THE WALLS OF ANTIOCH

YERVANT H. KASSOUNY

In the year 1096, October 18, the armies of the First Crusade were in the vicinity of Antioch. Instead of immediately attacking the city, they decided to besiege it and wait till further development of the events. As time passed, however, their food supply got shorter, and the fear of the famine supervened. Prices went high. Many were dispatched to help the Crusaders, among which there were Armenian princes and monks from Cilicia. The local Christian population — Armenians and Assyrians also tried to help them. They succeeded in buying foodstuff from various places, and bringing it to the Crusaders; but the prices were too high; so only the very rich among the Crusaders were able to buy the food. Concerning this Steven Runciman writes: «Their (Armenians' and Assyrians' Y.H.K.) motive was not philanthropy but gain.» (A History of the Crusades, Vol. I, London, 1965, p. 221).

Presenting the period and the conditions in their entirety, and relying on the givens of the chroniclers, this study proves that Steven Runciman is mistakes in his conclusion, and that, not the Armenians exploited the Crusaders, but the latter are led astray in their own judgments and have found themselves confronted with the unexpected.